

*Əlyazması hüququnda*

**ELNUR MÜSLÜM oğlu İMANOV**

**AZƏRBAYCANIN TUNC DÖVRÜ PETROQLİFLƏRİNDƏ  
ZOOMORF TƏSVİRLƏR  
(KİÇİK QAFQAZ MATERIALLARI ƏSASINDA)**

5505.02 - Arxeologiya

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi  
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

**A V T O R E F E R A T I**

**Bakı - 2016**

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun “Etnoarxeologiya” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

**Elmi rəhbərlər:**

**Maisə Nurbala qızı Rəhimova**  
*tarix üzrə elmlər doktoru, professor*

**Nəcəf Ələsgər oğlu Müseyibli**  
*tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

**Rəsmi opponentlər:**

**Hidayət Fərrux oğlu Cəfərov**  
*tarix üzrə elmlər doktoru, professor*

**Təvəkkül Rəsul oğlu Əliyev**  
*tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

**Aparıcı təşkilat:**

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi  
Arxeologiya elmi fond şöbəsi

Müdafiə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün yaradılmış (5505.02 – “Arxeologiya”) dissertasiyaların müdafiəsini həyata keçirən F/D 01.171 Dissertasiya Şurasının “\_\_\_\_\_” \_\_\_\_\_ 2016-cı il tarixli iclasında saat “\_\_\_\_\_” -də keçiriləcəkdir.

**Ünvan: Bakı şəhəri, AZ 1043 H.Cavid prospekti 115.**

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “\_\_\_\_\_” \_\_\_\_\_ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

**F/D 01.171**

**Dissertasiya Şurasının  
elmi katibi**

**Səfər Hüseyn oğlu Aşurov**  
*tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

## TƏDQIQAT İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

**Mövzunun aktuallığı.** Müasir dövrdə arxeologiya elminin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də qayaüstü təsvirlər-petroqliflər probleminin öyrənilməsidir. Paleolit dövründən başlayaraq son orta əsrlərə qədər keçən minilliklər boyu Avropanın, Asiyanın, Şimali və Cənubi Amerikanın, Afrikanın, ayrı-ayrı regionlarında müxtəlif məzmunlu qayaüstü rəsmlər meydana çıxmışdır. Qayaüstü rəsmlər arasında heyvan təsvirləri ilə bağlı kompozisiyalar qədim insanların gündəlik fəaliyyətinin, təsərrüfatının müxtəlif sahələrini özündə əks etdirir. Bu təsvirlər eyni zamanda qədim incəsənət nümunələridir. Buna görə də qayaüstü təsvirlər bir sıra peşə sahiblərinin – tarixçilərin, arxeoloqların, etnoqrafların, sənətsünasların və s.-nin diqqətini cəlb etməkdədir.

Azərbaycan qayaüstü təsvirlərlə zəngin olan ölkələrdən biridir. Eyni zamanda Azərbaycan dünyada ilk ibtidai insan məskənlərindən, qədim mədəniyyətlərin meydana çıxıb təşəkkül tapdığı ərazilərdən biridir. Qədim maddi mədəniyyət abidələri sırasında qayaüstü təsvirlərin özünəməxsus yeri vardır. Petroqliflər Azərbaycanın qədim sakinlərinin təsərrüfat məşğuliyyətini, dünyagörüşlərini, bu və ya digər şəkildə əks etdirmişdir.

Azərbaycanda qayaüstü rəsmlərin mövcudluğu ilk dəfə 1939-cu ildə Qobustanda görkəmli arxeoloq İ.M.Cəfərzadə tərəfindən müəyyən edilmişdir. Ötən əsrin 60-70–ci illərində Kiçik Qafqazın Azərbaycan ərazisindəki yüksək dağlıq yaylalarında - Gəmiqayada Kəlbəcərdə, yeni qayaüstü təsvirlər aşkar edilmişdir. Görkəmli arxeoloqlar V.H. Əliyev və Q.S. İsmayilzadə tərəfindən burada tunc dövrünün bütün mərhələlərinə aid minlərlə qayaüstü təsvir qeydə alınıb öyrənilmişdir. Təsvirlər insan, ovçuluq, əkinçilik və maldarlıqla bağlı səhnələrdən, eləcə də müxtəlif zoomorf rəsmlərdən ibarətdir. Qafqaz ərazisində tunc dövrünə aid ən zəngin zoomorf qayaüstü təsvirlər kompleksi məhz Kiçik Qafqaz ərazisindəki rəsmlərdir. Azərbaycanın tunc dövrü tarixinin və incəsənətinin bir sıra problem məsələlərinin öyrənilməsi üçün Kiçik Qafqaz petroqlifləri ən əhəmiyyətli mənbələrdəndirlər.

Ordubad rayonu ərazisində Qapıcıq zirvəsi yamaclarındakı Gəmiqaya yaylaqlarında Kəlbəcərdə olduğundan daha çoxsaylı qayaüstü təsvirlər qeydə alınmışdır. Lakin bu heç də Kəlbəcərdə təsvirlərin az olmasına dəlalat etmir. Təəsüflər olsun ki, burada qayaüstü təsvirlərin

aşkar edilməsi, qeydiyyatı alınması mütəmadi şəkildə həyata keçirilməmişdir. Gəmiqaya təsvirlərinin kütləvi şəkildə qeydə alınaraq elmi təhlil və nəşr edilməsi şübhəsiz ilk növbədə görkəmli arxeoloq V.H.Əliyevin Azərbaycan elmi qarşısında müstəsna xidmətlərindən biridir.

Qərbi Azərbaycandakı Göyəm, Dəvəboynu, istərsə də Gəmiqaya, Kəlbəcər qayaüstü təsvirlərində Azərbaycanın tunc dövrü sakinlərinin təsərrüfat həyatını, dünyagörüşlərini, mənəvi aləmini obrazlı şəkildə əks etdirən çoxlu zoomorf rəsmlər qeydə alınmışdır. Onlar həm tək-tək rəsm edilmiş, həm də müxtəlif kompozisiyalar təşkil etmişlər.

İndiki Ermənistan respublikasının ərazisi də daxil olmaqla Kiçik Qafqaz qədim Azərbaycan torpaqlarıdır və buradakı hər bir arxeoloji abidə, o cümlədən qayaüstü təsvirlər qədim Azərbaycan mədəniyyətini əks etdirir. Bu qayaüstü təsvirlərdə Azərbaycanın tunc dövrü əhalisinin həyat tərzini, mənəvi mədəniyyəti əyani və obrazlı şəkildə öz əksini tapmışdır. Buna görə də Azərbaycanın tunc dövrü tarixinin və ümumiyyətlə, yazıyaqədərki dövr tarixinin tədqiqində Kiçik Qafqazın qayaüstü təsvirləri böyük əhəmiyyətə malikdir. Bütün bunlar dissertasiyanın mövzusunun aktuallığını şərtləndirən əsas amillərdəndirlər.

Kiçik Qafqaz petroqliflərinin böyük əksəriyyətini məhz müxtəlif heyvanların rəsmləri – zoomorf təsvirlər təşkil edir. Zəngəzur, Göycə ərazilərindəki, eləcə də, Gəmiqayanın, Dəlidağın yamaclarındakı qayaüstü zoomorf rəsmlərin Azərbaycanın qədim tarixinin, mədəniyyətinin və incəsənətinin problem məsələlərinin öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi tədqiq olunan mövzunun elmi aktuallığını göstərir.

**Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi.** Azərbaycanın qayaüstü təsvirlərində heyvan rəsmlərinin toplanmasına və öyrənilməsinə XX 40-cı illərdən başlanılmışdır. Bu sahədə ilk addım atan arxeoloq İ. M. Cəfərzadə olmuşdur. Bundan sonra Qobustan materiallarının timsalında Azərbaycanın qayaüstü təsvirlərindəki heyvan rəsmləri elmi dövriyyəyə daxil olmuş, onlar haqqında bəzi tədqiqatçılar öləri bəhs etmişlər.

Azərbaycan ərazisində olan Kiçik Qafqaz təsvirlərinin aşkar olunması arxeoloqlar V.H. Əliyev və Q.S.İsmayılzadənin adı ilə bağlıdır. Onlar müvafiq olaraq Gəmiqaya və Kəlbəcər qayaüstü təsvirləri, o cümlədən zoomorf rəsmlər barədə geniş məlumat vermişlər. Gəmiqaya abidələri daha geniş tədqiq edilmiş və burada ətraflı araşdırma aparılaraq zəngin çöl materialı toplanmışdır. Gəmiqayanın tunc dövrü zoomorf

təsvirləri arxeoloqlar N.Ə.Müseybli və V.B.Baxşəliyevin əsərlərində daha ətraflı şərh edilmişdir. Adları çəkilən tədqiqatçılar müxtəlif illərdə çap olunan məqalələrində rəsmlərin tunc dövrü Naxçıvan əhalisinin maddi və mənəvi mədəniyyətinin ifadəsi kimi izahına daha çox diqqət yetirmişlər. Lakin bütün bu tədqiqatlarda Kiçik Qafqazın qayaüstü təsvirlərdəki zoomorf rəsmlərin kompleks halda sistemli araşdırılmamışdır.

N.Ə. Müseyibli Gəmiqayada qayaüstü təsvirlərin yaxınlığında, tunc dövrü yaylaq maldarlarına məxsus yaşayış yerlərində geniş arxeoloji qazıntılar aparmış, bu isə öz növbəsində heyvan rəsmlərinin mahiyyətinin açılmasına töhfələr vermişdir.

V.H.Əliyev və Q.S. İsmayılzadə Gəmiqaya və Kəlbəcər qayalarında aşkar edilmiş zoomorf təsvirlər barədə öz əsərlərində yeri gəldikcə yığcam bəhs etmişlər. Qayaüstü təsvirlər üzrə tədqiqatçılardan N. Müseyibli, V. Baxşəliyev, M. Fərəcova və başqaları bu zoomorf təsvirlərin izahı məsələləri üzərində nisbətən daha ətraflı dayanmış, onların öyrənilməsinin zəruriliyini qeyd etmişlər.

Kiçik Qafqaz petroqliflərinin bir hissəsini də indi Ermənistan adlandırılan qədim Azərbaycan torpaqlarında - Qərbi Azərbaycandakı zoomorf rəsmlər təşkil edir. Zəngəzurda, Soyuqbulaqda, Göyçə gölü hövzəsində, Göyəm dağlarında tunc dövrü maldarları tərəfindən minlərlə təsvirlər yaradılmışdır. Lakin təəssüf ki, bu təsvirlər çox az öyrənilmişdir. Erməni müəlliflərindən Q.O. Qaraxanyan və P.Q. Safyan Zəngəzur petroqlifləri, A.A. Martirosyan və A.R. İsrailyan isə Göyəm dağı petroqlifləri barədə albom-kitablar çap etdiriblər. Onlar heç bir tutarlı faktlar gətirmədən bu abidələri erməni tarixinə aid edirlər.

Azərbaycanlı alimlərdən Ə. Ələkbərli, M. Quliyev (Urud), A. Qurbanov bilavasitə petroqliflər üzrə tədqiqatçılar olmasalar da, Qərbi Azərbaycan təsvirləri haqqında öz əsərlərində qismən bəhs etmişlər. Lakin bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa Qərbi Azərbaycan petroqlifləri alimlərimiz tərəfindən demək olar ki, öyrənilməmişdir.

Kiçik Qafqaz petroqlifləri arxeoloqlardan başqa digər elm sahələrinin tədqiqatçılarının da diqqətini cəlb etmişdir. Kulturoloqlar, sənətsünaslar, türkoloqlar və s. həvəskar tədqiqatçılar Kiçik Qafqaz təsvirlərinin izahına, onların Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi mədəniyyəti problemi ilə bağlılığı məsələlərinə dair neçə-neçə məqalələr, əsərlər həsr etmişlər. Biz bütün materialları toplamaqla, qədim Azərbaycan mifologiyası, dini dünyagörüşü, zoonomik

toponimlər, arxeoloji materiallar kontekstində Kiçik Qafqaz ərazisindəki zoomorf təsvirlərin semantik mahiyyətinin açılmasına cəhd göstərmişik.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, Kiçik Qafqazın Gəmiqaya, Göyəm, Zəngəzur və Kəlbəcər abidələrinin zoomorf təsvirləri xüsusi tədqiqat obyektı olmamış, onlara ayrıca dissertasiya işi həsr edilməmişdir.

**Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası.** Dissertasiyanın metodoloji əsasını arxeoloji, etnoqrafik və mifoloji materialların təhlilinə elmi və sistemli yanaşmaq prinsipi təşkil edir. Mövzunun tədqiqı zamanı yaxın regionlardakı həmdövr abidələrin müqayisəli təhlilində arxeoloji ədəbiyyata – monoqrafiyalara, məqalələrə, internet resurslarına istinad edilmişdir.

**Tədqiqatın məqsəd vəzifələri.** Kiçik Qafqazın qayaüstü təsvirlərindəki zoomorf rəsmlərin təsnifatını vermək, ümumi və fərqli cəhətlərini aydınlaşdırmaq, semantikasını, tunc dövrü tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək tədqiqatın əsas məqsədidir.

Qarşıya qoyulan bu məqsədə nail olmaq üçün dissertasiyada bir sıra konkret vəzifələr nəzərdə tutulur:

- Kiçik Qafqaz yaylaşının məskunlaşma tarixi ilə müqayisədə zoomorf təsvirlərin xronologiyasını müəyyənləşdirmək.

- Zoomorf təsvirlərin həkkedilmə xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, və Kiçik Qafqazda indiyədək qeydə alınmış heyvan təsvirlərini sistemləşdirərək qruplaşdırmaq.

- Yaxın region ölkələrinin analoji abidələrindəki həmdövr materiallar ilə müqayisəli təhlil əsasında Kiçik Qafqazın zoomorf təsvirlərinin təsnifatını vermək.

- Kiçik Qafqazdakı zoomorf təsvirlərin Azərbaycanın tunc dövrü əhalisinin nəqliyyatının, ovçuluq və maldarlıq təsərrüfatının öyrənilməsində rolunu müəyyənləşdirmək. Bu zaman analoji abidələrdəki paralellərlə yanaşı digər arxeoloji abidələrdə - tunc dövrünə aid kurqanlarda, yaşayış yerlərində aşkar olunan heyvan fiqurlarını, keramika və metallar üzərindəki təsvirləri də müqayisəyə cəlb etmək.

- Mifoloji və folklor materiallarına əsasən, o cümlədən etnoqrafik tədqiqatlara əsaslanaraq Kiçik Qafqazın heyvan rəsmlərinin semantikasının, Azərbaycanın tunc dövrü əhalisinin mənəvi mədəniyyətindəki rolunu müəyyənləşdirmək, zoonomik toponimlərlə paralellər aparmaq.

**Tədqiqatın elmi yeniliyi.** Dissertasiyanın mühüm elmi yenilikləri aşağıdakılardan ibarətdir :

- Dissertasiya işi Qərbi Azərbaycanın, Kəlbəcərin və Gəmiqayanın qayaüstü təsvirlərində əsas yer tutan və indiyədək xüsusi tədqiqat mövzusu kimi işlənməyən zoomorf rəsmlər əsasında yazılmışdır.

- Əsər indiki Ermənistan adlandırılan ərazidəki qədim Azərbaycanın qayaüstü təsvirlərinin Azərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin tərkib hissəsi olaraq öyrənilən ilk ümumiləşdirici dissertasiya işidir.

- İlk dəfə olaraq Kiçik Qafqaz qayaüstü təsvirlərindəki heyvan rəsmləri tipologiyasına, süjet xəttinə görə qruplara bölünmüş, onların təsnifatı verilmişdir. İndiki Ermənistan ərazisindəki qədim Azərbaycan petroqlifləri mifoloji mətnlər ilə uzlaşdırılmış, bu abidələrin sırf azərbaycanlıların ulu babalarının yaradıcılıq məhsulu olması fikri əsaslandırılmışdır. Kiçik Qafqaz petroqliflərinin təsnifatı, müqayisəli təhlili azərbaycanlıların hələ qədim zamanlardan bu yerlərin sakinləri olduğu fikrini bir daha irəli sürməyə əsas vermişdir.

- Tədqiq edilən zoomorf təsvirlərin xronologiyası müəyyənləşdirilmiş, onların bəzilərinin yaranması dövrü haqqında elmi ədəbiyyatda əvvəllər söylənilmiş fikirlər təhlil edilmişdir.

- Tədqiqatda zoomorf təsvirlərin semantikasının açılışı nəticəsində Azərbaycanın tunc dövrü sakinlərinin həyata baxışları, düşüncə tərzləri, dini - ideoloji görüşlərinə dair yeni mülahizələr söylənilmiş, toponomik faktlarla paralellər aparılmışdır.

- Bundan başqa, Kiçik Qafqaz ərazisində maldarlıq, ovçuluq təsərrüfatı, köç yolları, qoşqu heyvanları, nəqliyyat vasitələri haqqında müqayisəli izahlar verilmişdir.

**Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti.** Kiçik Qafqazın, ayrılıqda Kəlbəcərin və xüsusilə də Gəmiqayanın qayaüstü təsvirlərinə dəyərli elmi tədqiqat əsərləri həsr olunmuşdur. Lakin bu günə kimi qeyd olunan təsvirlərdəki Kiçik Qafqaz regionundakı Qərbi Azərbaycan da daxil olmaqla zoomorf rəsmlər ümumiləşdirici elmi - tədqiqat obyekti olmamışdır. Bu baxımdan dissertasiya Kiçik Qafqazın qayaüstü təsvirlərindəki zoomorf rəsmlər haqqında ilk ümumiləşdirici əsər olub son illərdə toplanmış yeni materialları da əhatə edir. Əsərdən qayaüstü təsvirlər problemi ilə məşğul olan arxeoloqlar, etnoqraflar, ali məktəbin tarix fakültələrinin müəllim və tələbələri, həmçinin müxtəlif sənət sahibləri: sənətsünaslar, zooloqlar, təbiətsünaslar, yazı mədəniyyətinin

tarixi və mifologiya məsələləri ilə məşğul olan tədqiqatçılar bəhrələyə bilirlər. Azərbaycanın tunc dövrü tarixinin, incəsənət tarixinin və Azərbaycan arxeologiyasının yazılmasında da bu dissertasiyanın tezislərindən istifadə etmək olar.

**Tədqiqatın aprobasiyası.** Dissertasiya AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun “Etnoarxeologiya” şöbəsində hazırlanmışdır. Dissertasiyanın əsas tezisləri müəllifin mövzuya aid məqalələrində nəşr edilmişdir. İşin əsas məzmunu nüfuzlu jurnallarda, məcmuələrdə, ölkə əhəmiyyətli və beynəlxalq konfransların materiallarında, simpozium materiallarında, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının nəşrlərində, dövrü mətbuatda, elektron kütləvi informasiya vasitələrində çap edilmişdir.

**Dissertasiyanın quruluşu.** Dissertasiya giriş, 4 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. Dissertasiyaya istifadə edilmiş arxeoloji materialların təsvirlərindən ibarət illüstrasiyalar və xəritə əlavə olunmuşdur.

## DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

“**Giriş**”də mövzunun aktuallığı və xronoloji çərçivəsi əsaslandırılmış, tədqiqatın metodoloji əsasları və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, tədqiqatın mənbəşünaslıq bazası, mövzunun öyrənilmə səviyyəsi səciyyələndirilmiş, işin elmi yeniliyi və əməli əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Dissertasiya işinin I fəslı **“Kiçik Qafqaz yaylasının məskunlaşması tarixinin arxeoloji tədqiqi və bölgənin tunc dövrü petroqliflərinin ümumi səciyyəsi”** adlanmaqla dörd yarım-fəsildən ibarətdir.

Birinci yarım-fəsildə Azərbaycanın tunc dövrü petroqliflərinin öyrənilməsi tarixi haqqında aparılan tədqiqatlar öz əksini tapmışdır.

Gəmiqaya abidələri Naxçıvan MR Ordubad rayonunun Nəsirvaz kəndinin yaxınlığında, Kiçik Qafqazın Azərbaycan ərazisində ən hündür zirvəsi olan Qapıcıq dağının (3906) Qaranquş və Nəbiyurdu yaylaqlarındadır .

Gəmiqaya abidələrini kəşf etmiş görkəmli arxeoloq V.H.Əliyev 60-cı illərin sonlarından başlayaraq Gəmiqayada apardığı çöl tədqiqatları nəticəsində çoxsaylı qayaüstü təsvirlər – ayrı-ayrı insan və heyvan rəsmləri və onların cəmləşdiyi səhnələr aşkar etmişdir. Bütün bu təsvirlər

tədqiqatçının çoxsaylı elmi məqalələrində və monoqrafiyalarında təhlil edilmişdir.

Gəmiqayanın qayaüstü təsvirlərinin geniş təhlilini V.H.Əliyev 1992-ci ildə çap olunmuş “Gəmiqaya abidələri” adlı əsərində vermişdir. Tədqiqatçı etnoqrafik məlumatlara istinad edərək, quş, keçi, öküz, maral, ilan qayaüstü təsvirlərinə totem əlamətlərinin xas olduğu fikirlərini irəli sürmüşdür.

V.H.Əliyevin 1991-ci ildə “Elm” nəşriyyatı tərəfindən rus dilində nəşr olunmuş “Azərbaycanın orta tunc dövrü mədəniyyəti” kitabında müəllif tərəfindən qayaüstü təsvirlərin, xüsusilə də zoomorf rəsmlərin müqayisəli təhlili verilmişdir. Kitabda zoomorf təsvirlər həm arxeoloji abidələr, həm də qədim incəsənət nümunələri kimi tədqiq edilmişdir. Keçi, öküz, maral, it və s. heyvan təsvirləri bölgənin tunc dövrü əhalisinin maldarlıq və ovçuluq təsərrüfatının qayalara həkk edilmiş obrazlı komponentləri kimi, təhlil edilmişdir.

Ümumiyyətlə, abidənin ilk tədqiqatçısı olaraq V.H.Əliyevin apardığı elmi araşdırmalar Gəmiqaya petroqliflərinin, o cümlədən zoomorf təsvirlərin mahiyyətinin açılmasında, Azərbaycanın Tunc dövrü mədəniyyətinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

2001-2003-cü illərdə AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya institutu tərəfindən Gəmiqaya petroqliflərinin daha geniş tədqiqi məqsədi ilə ekspedisiyalar təşkil olunmuşdur. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində 1500 – dən artıq rəsm siyahıya alınmış və qeydiyyatata götürülmüşdür. Son ekspedisiyaların materialları əsasında 2004-cü ildə N.Ə.Müseibliyin “Gəmiqaya” adlı kitabı nəşr olunmuşdur . Kitabda ilk dəfə olaraq Gəmiqaya təsvirlərinin, eyni zamanda zoomorf rəsmlərin bütün kolleksiyası, burada ilk dəfə olaraq aparılmış arxeoloji qazıntı işlərinin nəticələri nəşr edilmişdir.

Bundan əlavə, N.Ə.Müseibli çoxsaylı məqalələrində Gəmiqaya abidələri, o cümlədən zoomorf təsvirlər şərh edilmişdir. Onun “Azərbaycanın tunc dövrü keramikası üzərindəki təsvirlərlə Gəmiqaya petroqliflərinin müqayisəli təhlili” adlı məqaləsində eyni zamanda zoomorf təsvirlərdən, keramika üzərində onların paralellərindən bəhs edilmişdir. Bu məqalədə verilmiş təhlillər tunc dövrünün qayaüstü təsvirləri, yaşayış yerləri və qəbir abidələrinin vahid mədəniyyətə mənsub olması faktının əsaslandırılması baxımından dəyərlidir.

Gəmiqayanın qayaüstü təsvirlərinin tədqiqatçılarından V.B.Baxşəliyev nəşr etdirdiyi kitablarında və məqalələrində petroqliflərin geniş

təhlilini aparmışdır. Xüsusilə də onun 2003-cü ildə nəşr olunmuş “Gəmiqaya təsvirləri” adlı kitabında və 2015-ci ildə çap olunmuş “Gəmiqaya təsvirlərində heyvan obrazları” adlı məqaləsində Gəmiqayadakı zoomorf təsvirlər araşdırılmışdır. Tədqiqatçı abidədə qeydə alınmış çoxsaylı keçi, maral, ilan, quş və s. zoomorf təsvirləri geniş müqayisəli materiallar, o cümlədən keramika üzərindəki ornamentlərlə paralel araşdırmışdır. Hər iki əsərdə heyvan rəsmləri daha çox mifologiya, folklor materiallarının, eyni zamanda qəbir abidələrinin tapıntılarının cəlb edilməsi ilə təhlil edilmişdir. Keçi astral inamlarla əlaqələndirilmiş, maral, ilan, quş təsvirlərinin qədim inamlarla bağlı olduğu qeyd edilmiş, bu heyvanlarla bağlı toponomik faktlara müraciət edilmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ötən əsrin 60-70-ci illərində tədqiqatçı Q. S. İsmayılzadə Kəlbəcər yaylaqlarını tədqiq etmiş, Alagöl, Zaxagöl və Qaragöl sahillərində, həmçinin Pəri çınqılı, Ayıçınqılı, Lülpər, Gəlinqaya, Yazıurdu, Taxta, Sarımsaqdağ sahələrində xeyli sayda qayaüstü rəsmlər aşkar etmişdir.

Kəlbəcərdəki qayaüstü rəsmlərin sayının yüzlərlə, minlərlə olduğu güman edilsə də faktiki olaraq onların çox az bir qismi barədə məlumat nəşr olunmuşdur.

İndiki Ermənistan ərazisindəki Zəngəzur və Göyəm petroqlifləri barədə hələ sovet dövründə erməni müəllifləri albom-kitablar nəşr etmişlər. Dissertasiyada bu müəlliflərin təsvirlərin etnik mənsubiyyəti barədəki fikirləri tənqid edilmiş, bu abidələrin Azərbaycan xalqına məxsus olması əsaslandırılmışdır.

Tədqiqat işinin I fəslinin ikinci yarımfəslı “Kiçik Qafqaz yaylasının məskunlaşma tarixi və tunc dövrü petroqliflərinin xronologiyası” adlanır. Burada Kiçik Qafqazın yüksək dağ yaylalarında Tunc dövrünün müxtəlif mərhələlərinə aid qəbir abidələrində və yurd yerlərində müxtəlif illərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar barədə məlumat verilir, petroqliflərin meydana çıxması tarixinin arxeoloji konteksti təhlil edilir. Həm Gəmiqayada, həm də Dəlidağda tədqiq edilmiş belə abidələr buradakı təsvirlərin yaradıcılarına məxsus olmaqla həmin təsvirlərin xronologiyasının müəyyənəşdirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həm bu amillər, həm də rəsmlərin işlənmə üslubu, məzmunu əsasında Kiçik Qafqaz petroqliflərinin e.ə. IV-II minilliklərə aid olduğu göstərilmişdir.

I fəslin üçüncü yarımfəslı tunc dövrü petroqliflərinin ümumi səciyyəsi haqqındadır. Burada ümumiyyətlə petroqliflərin meydana

çıxmasının tarixi şəraiti, onların yayılma coğrafiyası, üslubu, məzmunu barədə məlumat verilir, Azərbaycanın, o cümlədən Kiçik Qafqazın qayaüstü təsvirlərinin ümumi xüsusiyyətləri şərh edilir.

I fəslin dördüncü yarımfəslidə Kiçik Qafqazın təbii-coğrafi şəraiti şərh edilmişdir. Bu yarımfəsilə ərazinin təbii-coğrafi şəraiti ilə qayaüstü təsvirlərin meydana çıxma səbəbləri arasında bağlılıq məsələləri təhlil edilmişdir.

Dissertasiyanın II fəslı **“Kiçik Qafqazın zoomorf təsvirlərinin təsnifatı”** adlanır.

II fəslin I yarımfəslində zoomorf təsvirlərin həkk edilmə xüsusiyyətlərindən danışarkən qeyd edilmişdir ki, tunc dövrü maldar tayfalarının yaratdıqları möhtəşəm abidələr olan Gəmiqaya, Kəlbəcər, Zəngəzur, Göyəm və s. ərazilərdəki təsvirlərin böyük əksəriyyəti dəniz səviyyəsindən 3000 m. yüksəklikdə - yaylaqlar ərazisində aşkar edilmişdir. Təsvirlər əsasən vulkanik qaya parçaları üzərində qazma və döymə texnikası ilə həkk edilmişlər. Bu daşların səthi ekzogen faktorların təsirindən tam qaralmışdır. Buna görə də rəsmlər həkk edildikdə daşların boz-sarımtıl rəngli alt qatları üzə çıxmışdır. Bəzi daşların üstündə bitmiş mamırlar buradakı təsvirlərin müəyyən hissəsini tutmuş, bir qisminin isə üzünü aşınmaya məruz qoymuşdur. Qayalar üzərində rəsmlər müxtəlif istiqamətlərdə həkk edilmişlər.

Qərbi Azərbaycanın Göyəm dağlarında, Zəngəzur ərazisində, Qarakilsə rayonu bölgəsində, Dəvəboynu (sonradan Uxtasar), Soyuqbulaq deyilən ərazilərdəki bu cür qayaüstü rəsmlər Kəlbəcər və Gəmiqaya rəsmləri ilə eyni dövrdə meydana çıxıb vahid məzmunludurlar. Qərbi Azərbaycan ərazisindəki qayaüstü təsvirlər, buradakı kurqanlar, məzarlar, siklopik tikililər bu ərazilərdə qədim Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi haqqında geniş təəvvür yaratmağa imkan verir. Kiçik Qafqazın tunc dövrü petroqlifləri, o cümlədən zoomorf təsvirlər döymə, qazma və bəzi hallarda sürtmə texnikası ilə həkk edilmişlər. Təsvirlər tək xətlə və siluet verilmişdir. Az hallarda kontur rəsmlərə də rast gəlinir.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, təbii boya ilə işlənilmiş təsvirlərə Kiçik Qafqaz petroqliflərində rast gəlinməmişdir.

II fəslin II yarımfəslı zoomorf təsvirlərin təsnifatı haqqındadır. Bu vaxtadək aparılmış araşdırmalar Kiçik Qafqazın petroqlifləri sırasında zoomorf təsvirlərin mütləq say üstünlüyünü gıstərmişdir. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

Keçi təsvirləri say baxımından daha çox üstünlüyə malikdir. Onların hamısı profildən rəsm edilmişdir. Bir qayda olaraq keçi rəsmləri iri, qövsvari buynuzlu göstərilmişdir. Keçilər tək, qoşa və sürü halında, müxtəlif kompozisiyalarda təsvir edilmişlər. Keçi rəsmlərinə daha çox rast gəlinməsi əlbəttə tunc dövrünün maldarlıq təsərrüfatında bu heyvanların üstünlük təşkil etməsi ilə əlaqədardır.

Öküz təsvirləri maraqlı üsluba malikdirlər. Təsədüfi hallar nəzərə alınmazsa bütün öküz təsvirləri üstədən görünüşdə - planda verilmişdir. Onların iri, qövsvari buynuzlarının ölçüləri bəzən bədənlərinin ölçüsündən böyükdür. Öküzlər bir qayda olaraq arabalara qoşulmuş vəziyyətdə rəsm edilmişlər.

At təsvirlərinə az hallarda rast gəlinir. Buna baxmayaraq onların tunc dövrü petroqliflərində mövcudluğu faktı olduqca maraqlıdır. Tək xətlə icra olunmuş atların belində insanlar da təsvir edilmişdir ki, bu da tunc dövrünün müxtəlif mərhələlərində qədim Azərbaycanda atçılığın inkişaf etdiyini göstərir.

Gəmiqayada az sayda dəvə təsvirləri aşkar edilmişdir. Tək xətlə verilmiş bu təsvirlərdə dəvələrin hürgücləri qoşa çıxıntı vasitəsi ilə göstərilmişdir. Boyun hissələri uzun, əyri xətlə təsvir edilmişdir.

İt təsvirlərinin məzmunu maraqlıdır. Sxematik rəsm edilsələr də digər heyvan təsvirlərinə nisbətən daha dinamik görüntüyə malikdirlər. İtlər həm tək halda, həm də ayrı-ayrı səhnələrdə rəsm edilmişlər. Onlar daha çox irəliyə atılmağa hazır vəziyyətdə rəsm edilmişlər. Həm qayaüstü təsvirlərdəki it rəsmləri, həm də arxeoloji qazıntılar zamanı tunc dövründə insanlarla birlikdə itlərin də dəfn edilməsi faktları təsərrüfatda və ideologiyada itlərin müəyyən yer tutduğunu göstərir.

Kiçik Qafqazda xeyli sayda maral təsvirləri də qeydə alınmışdır. Realist üslubda təsvir edilmiş maral rəsmləri gözəl tərtibata malikdirlər. Siluetdə verilmiş maralların bədənləri, ayaqları incə zövqlə, mütənasib şəkildə rəsm edilmişdir. Onların buynuzları çoxşaxəli göstərilmişdir. Maral təsvirlərini keçi və digər buynuzlu heyvanlardan buynuzunun şaxələrinə görə fərqləndirmək olur.

Bəbir təsvirləri həm realist üslubda, həm də sxematik verilmişdir. Birinci halda bəbirin bədən hissəsi nöqtələrlə təsvir edilmişdir ki, bu da onun xallı bəbir olmasını göstərir. Sxematik üslubda isə bəbirlərin bədənləri qoşa üçbucaqla təsvir edilmişdir.

Bir neçə daşda canavar təsvirləri qeydə alınmışdır. Tək xətlə çəkilmiş canavarların qulaqları dik, quyruqları uzun təsvir edilmişdir.

Onlar daha çox keçilərə hücum məqamında rəsm edilmişlər.

Çoxsaylı zoomorf təsvirlərdən biri də ilan rəsmləridir. Onlar həm dalğavari, uzun xətlə, həm də qıvrılmış, spiralvari şəkildə təsvir edilmişlər. Hər iki üslubdakı ilan rəsmlərinə eyni zamanda Azərbaycanın tunc dövrü keramikası üzərində rast gəlinir.

Quş təsvirləri müxtəlif üslubludurlar. Onların qədim nümunələri ilk tunc dövrünə aiddirlər və kontur rəsm edilmişlər. Sonrakı dövrlərə aid quş təsvirləri siluet verilmişdir.

Kiçik Qafqazın tunc dövrü zoomorf təsvirlərinin ən yaxın analogiyaları həmdövr keramika məmulatı üzərindəki heyvan rəsmləri, metaldan hazırlanmış heyvan fiqurlarıdır.

Dissertasiyanın III fəslı **“Azərbaycanın tunc dövrü əhalisinin təsərrüfat həyatının öyrənilməsində zoomorf təsvirlərin əhəmiyyəti”** adlanır.

Üçüncü fəslin birinci yarımfəslı zoomorf təsvirlər və tunc dövrünün maldarlıq təsərrüfatı haqqındadır.

Zəngəzur, Gəmiqaya, Kəlbəcər abidələrinin yaradıcıları Kiçik Qafqazın tunc dövrü maldar tayfaları olmuşlar. Bu ərazilərdəki təsvirlər də məhz qədim maldar əhalinin əmək fəaliyyətinin, təsərrüfat həyatının, məişətinin daşlara həkk olunmuş əksidir. Gəmiqayanın ətraf ərazilərində, Gilançayın mənbəyində maldarlıq üçün bol yem ehtiyatı olan alp çəmənlikləri maldarlıq təsərrüfatının inkişafı üçün əsas zəmin yaratmışdır.

Arxeoloji qazıntılardan əldə edilən osteoloji qalıqların təhlili Kiçik Qafqazın alp çəmənliklərinin maldar tayfalar tərəfindən məskunlaşmağa başlama prosesinin ilk tunc dövrünün orta mərhələsindən gec olmayaraq baş verməsini göstərir.

Kiçik Qafqazın Azərbaycan ərazisindəki alp çəmənlikləri, o cümlədən, Gəmiqaya yaylaqları da yaylaq maldarlığı ilə məşğul olan qədim tayfalar tərəfindən məhz bu dövrdən etibarən məskunlaşmışdır. Yaylaq maldarlığını şərtləndirən əsas amillərdən biri xırda buynuzlu heyvanların sürətli artımıdır. İsti yay müddətində xırda buynuzlu heyvan sürülərini yemlə təmin etmək zərurətindən yaylaqlardan istifadə edilirdi. Məhz bu köçlər zamanı maldarlar tərəfindən haqqında bəhs etdiyimiz peroqliflər rəsm edilmişdir. Qayalarda çoxsaylı keçı təsvirlərinin olması onların bilavasitə yaylaq maldarlığı ilə bağlı olduğunu göstərir.

Yaylaqlara köç zamanı nəqliyyat vasitəsi kimi atlardan və öküzlərin

qoşulduğu arabalardan istifadə edilmişdir. Kiçik Qafqazın qayaüstü təsvirlərində qeydə alınmış həm at, həm də öküzlərin qoşulduğu araba rəsmləri tunc dövrü təsərrüfatının bu növünün əyani və obrazlı əksidir. Bu ərazilərdə e.ə. III minilliyə aid abidələrin aşkar edilməsi köçəri və ya yaylaq heyvandarlığının ilk tunc dövründən meydana çıxmasını və yüksək dağ yaylalarının məhz bu təsərrüfat sahəsinin inkişafı nəticəsində məskunlaşdığını söyləməyə imkan verir.

Tunc dövrü əhalisinin təsərrüfatının digər sahəsini ovçuluq təşkil edirdi. Qayalar üzərində çoxsaylı ov səhnələri həkk edilmişdir. Burada ovlanan heyvanlar kimi daha çox dağ keçiləri və marallar rəsm edilmişdir. Qədim insanların ilk məşğuliyyətlərindən biri olan ovçuluq əkinçiliyin və maldarlığın ilkin inkişaf pilləsində də həmin təsərrüfat sahələri ilə yanaşı mühüm mövqeyə malik idi.

III fəslin ikinci yarım fəsli təsərrüfat heyvanlarının mühafizəsi haqqındadır. Belə ki, yüksək dağlıq ərazilərdə məskən salan maldar əhali əlbəttə mal-qaranın mühafizəsini də təmin etməli idi. Kiçik Qafqazın zoomorf təsvirləri bu barədə müəyyən məlumatlar verir. Məsələn, məlum olduğu kimi sürünün qorunmasında maldarların ən etibarlı vasitəsi itlərdir. Heç də təsadüfi deyil ki, qayalar üzərində itlər çobanlar və heyvan sürüləri ilə birgə rəsm edilmişlər. Digər tərəfdən, gecələr heyvanları yırtıcılardan qorumaq üçün iri daşlardan dəyə adlanan tikililər inşa edilirdi. Belə tikililər Gəmiqaya ərazisində qeydə alınaraq tədqiq edilmişdir.

Dissertasiyanın III fəslinin dördüncü yarım fəsli qoşqu heyvanları və nəqliyyat vasitələri haqqındadır. Artıq qeyd edildiyi kimi, Kiçik Qafqazın qayaüstü təsvirlərində çoxsaylı qədim nəqliyyat vasitələrinin rəsmlərinə rast gəlinmişdir. Yalnız Gəmiqayada öküzlərin qoşulduğu onlarla iki və dörd təkərli araba təsvirləri qeydə alınmışdır. Bu təsvirlərdə hər arabaya iki öküzün qoşulduğu göstərilir. Öküzlər çox iri buynuzlu rəsm edilmişlər. Azərbaycandakı ilk tunc dövrü abidələrində, məsələn, Naxçıvanda I Kültəpə, Maxta yaşayış yerlərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı gildən hazırlanmış həm öküz fiqurları, həm də təkər modelləri o dövrdə bu qədim nəqliyyat vasitəsindən geniş istifadə edildiyini göstərir. Bütün bu tapıntılar və qayaüstü təsvirlərdəki öküzlərin qoşulduğu araba rəsmləri tunc dövrünün vahid mədəniyyət komponentləri kimi biri-birini tamamlayır.

Digər nəqliyyat vasitəsi kimi at və atlı rəsmlərini göstərmək olar. Yaylaqlara köç zamanı əlbəttə atlardan da nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə

edilmişdir. Aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda eneolit və tunc dövründə atlar əhilləşdirilmiş heyvan kimi təsərrüfatda istifadə edilmişdir.

Gəmiqayada qədim nəqliyyat vasitələrindən olan dəvələrin də təsvirlərinə rast gəlinmişdir. Əlbəttə belə yüksək dağlıq ərazilərdə dəvələrdən istifadə edilməsi fikrini irəli sürmək üçün əlimizdə heç bir əsas yoxdur. Lakin son tunc dövrü maldarları aran zonasında istifadə etdikləri dəvələrin rəsmlərini Gəmiqaya daşlarında həkk etmişlər. Azərbaycanın son tunc dövrü keramikası üzərindəki dəvə təsvirləri və bu dövrə aid qəbir abidələrində aşkar edilmiş dəvə skeletləri həmin dövrdə təsərrüfatda və mənəvi mədəniyyətdə dəvənin müəyyən yer tutduğunu göstərir.

Dissertasiyanın IV fəslı “**Azərbaycanın tunc dövrü əhalisinin mənəvi mədəniyyətinin öyrənilməsində zoomorf təsvirlərin əhəmiyyəti**” adlanır. Qədim insanların mənəvi mədəniyyətinin öyrənilməsində peroqliflər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiq etdiyimiz Kiçik Qafqaz rəsmləri və xüsusilə buradakı zoomorf təsvirlər bu baxımdan olduqca maraqlıdır. Buna görə də dissertasiyanın sonuncu fəslı məhz bu məsələyə həsr olunmuşdur. Bu fəslə heyvan kultu, ritual mərasim təsvirləri və s. məsələlər şərh edilmişdir.

Sonuncu fəslin birinci yarım fəslində Kiçik Qafqazdakı bir sıra heyvan təsvirlərinin heyvana pərəstiş və ya heyvan kultu ilə bağlı olması barədə müxtəlif fikirləri təhlil edilmişdir.

Heyvan kultu dünyanın hər bir yerində olduğu kimi, Azərbaycanın qədim sakinlərinin də dünyagörüşündə geniş yer tutmuşdur. Dünyanın ayrı-ayrı xalqlarının mənəvi mədəniyyət tarixində heyvan kultu müxtəlif formalarda təzahür etmişdir.

N.Ə.Müseviblinin fikrincə tunc dövrü Azərbaycan əhalisi sitayiş edilən heyvanlar haqqında əfsanələr, rəvayətlər qoşmuş, bəzən onları məhsuldarlığı, uğurlu ovu təmin edən “köməkçi”, “xilaskar” obrazlarında təsəvvür etmişlər. Lakin bu heyvanlara yaradıcı varlıq, ulu əcdad kimi sitayiş edilməmişdir. Bu səbəbdən qədim Azərbaycanda mövcud olmuş totemizm təzahürlərini “heyvan kultu” adı altında birləşdirmək daha düzgün olardı. Məhz heyvan kultu Azərbaycanın qədim sakinlərinin mənəvi həyatında geniş yer tutmuşdur. Heyvan kultu əslində, geniş anlayışlardan biridir. Kiçik Qafqaz petroqliflərində heyvan kultunu əks etdirən çoxlu ayrı-ayrı təsvirlər və bütöv kompozisiyalar vardır.

İt rəsmnin Gəmiqaya petroqliflərində təsadüf edilməsini V.H.Əliyev Naxçıvanın qədim əkinçi-maldar tayfalarının dini ideologiyası ilə bağlı olması qənaətinə gəlmişdir. Onun fikrincə Gəmiqaya petroqliflərindəki it təsvirləri qoruyucu qüvvə, köməkçi kimi verilmişdir. Tunc dövrünə aid qəbir abidələrinin qazıntıları zamanı insanla birgə itlərində də dəfn edilməsi faktlarının müəyyən edilməsi şübhəsiz o dövrdə itlərlə əlaqədar inancların mövcudluğunu göstərir.

Gəmiqayada, Kəlbəcərdə, Zəngəzurda, Göyçə gölü hövzəsində bir neçə yerdə müxtəlif ölçülərdə ilan təmsil edən dalğalı xətlər, spiralvari təsvirlər aşkar edilmişdir. İlan təsvirləri çox güman ki, tunc dövrü əhalisinin kult təsəvvürləri ilə bağlı meydana çıxmışdır. İlan zəhərinin təsirinə görə fəvqəltəbii qüvvə kimi qəbul oluna bilirdi. Bəzi xalqlarda ilan uşaq doğumunun havadarı rolunu oynayırdı. Spiralvari ilan rəsmləri Kür-Araz mədəniyyəti abidələri üçün səciyyəvi simvolikadır. İlan obrazı tunc dövrünün bütün mərhələlərinə aid maddi mədəniyyət qalıqlarında təcəssüm olunmuşdur. İlanə sitayiş sonradan albanlara da ötürülmüş, bu isə tunc bəzək əşyalarında özünü göstərmişdir.

Ötən əsrin 30-cu illərinin sonlarında Gəncə ərazisində tədqiqatlar aparən İ.M. Cəfərzadə Gəncə çayının sahilində “ilan oğlunun çınarı” adlı yerin olması və ilan kultu haqqında məlumat vermişdir.

Y.İ.Hummel tərəfindən Xanlar kurqanında aşkar edilmiş keramika üzərindəki ilan təsvirləri və ilan skletləri axirət inancları ilə bağlıdır. Eyni zamanda keramika nümunələri üzərindəki ilan rəsmləri isə həm suyun rəmzi, həm də qoruyucu qüvvə kimi mənalar daşıyır. Göyəm dağında, Zəngəzurda, Gəmiqayada ilanların rəsm edilməsi də bu inamın Azərbaycanda qədim köklərə malik olduğunu ifadə edir.

Kiçik Qafqazdakı bütün petroqliflərdə maral təsvirlərinə rast gəlinmişdir. Onların rəsm edilməsində daha çox realistik üsluba üstünlük verilmişdir. Şübhəsiz marallar Kiçik Qafqazın qədim əhalisinin ovladıqları heyvanların sırasında olmuşdur. Eyni zamanda marallarla bağlı ideoloji görüşlər də onların mənəvi mədəniyyətində müəyyən yer tutmuşdur. Buradakı maral təsvirləri Kiçik Qafqazın qədim sakinlərinin ola bilsin ki, heyvan kultu ilə bağlı inanclarının təcəssümü olmuşdur. Maral kultu ilə bağlı rəsmlərə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin bədii tərtibatlı saxsı qabları üzərində də rast gəlinir.

Kiçik Qafqazın qayaüstü rəsmlərindəki heyvan kultu ilə bağlı obrazlardan bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu inanclar, məsələn keçi, maral, ilan, müxtəlif quşlar və s. ilə əlaqəli sitayiş

elementlərinə Azərbaycan etnoqrafiyasında, folklorunda rast gəlmək mümkündür.

İkinci yarımfəslə də heyvanların da iştirak etdiyi mərasim ayın təsvirlərindən bəhs olunur. Kiçik Qafqaz ərazisində tunc dövründə əkinçi-maldar tayfaların təsərrüfatı intensiv inkişaf etmiş, bununla əlaqədar olaraq mənəvi mədəniyyət də xeyli zənginləşmişdi. İstər əkinçi, istərsə də maldar əhali əmlakın, mal-qaranın, məhsulun qorunması və daima artımı arzusu ilə yaşamış, bunun üçün bilavasitə iqtisadi fəaliyyətlə yanaşı, həm də müəyyən mərasimlər, ayinlər də icra etmişlər. Bununla qədim insanlar var-dövlətin qorunması və artımı arzusunu, məhsul bolluğunun sevincini ifadə etməklə yanaşı, özlərinin mənəvi tələbatını da ödəmiş olurdular. Qayaüstü təsvirlərdən göründüyü kimi Zəngəzurun, Kəlbəcərin, Gəmiqayanın qədim sakinləri də müəyyən ayinləri icra edirdilər. Onların iqtisadi həyatının əsasını heyvandarlıq təşkil etdiyindən bu tədbirlərin də mövzusunun əsasən bu sahə ilə bağlı olduğunu güman etmək olar.

Çobanlar tərəfindən icra olunan “Qurd ağzı bağlama” ayini Azərbaycanda indi də yaşamaqdadır. Haqqında bəhs olunan Gəmiqaya kompozisiyalarında da bu ayin ifadə olunmuş, keçilərlə canavarlar arasında konkret sərhədlər göstərilmişdir. Bu ayinin ən parlaq nümunəsini V.H.Əliyev Gəmiqayadakı daşlardan biri üzərində aşkar etmişdir. Tədqiqatçının şərhinə əsasən burada qarşı-qarşıya dayanmış keçi ilə canavarın arasından ziqzaqvari xətt çəkilmişdir. Onun bir sonluğu halqavari rəsm edilmişdir. Etnoqrafik araşdırmalar göstərir ki, “Qurd ağzı bağlama” ayininin icrası zamanı uzun bir kəndirin sonunu düyünləyirlər. Burada qayaüstü təsvirdə verilmiş səhnəyə əsasən Azərbaycanın etnoqrafik ənənəsinin qədim köklərə bağlı olduğunu söyləmək olar.

V.H.Əliyev məhsuldarlıqla bağlı digər bir mərasim səhnəsini də şərh etmişdir. Burada təkə, keçi və onların balası rəsm edilmişdir. Keçi rəsmlərindən bir qədər arxada isə sxematik “həyat ağacı”nın təsviri həkk edilmişdir. Maraqlıdır ki, “həyat ağacı” da kompozisiyadakı keçilərin sayına uyğun olaraq üç meyvə ilə təsvir edilmişdir. Bütövlükdə bu səhnə artım, məhsuldarlıq ayinini obrazlı şəkildə əks etdirir.

Dördüncü fəslin üçüncü yarımfəslində zoonomik toponimlərlə paralellər aparılmışdır. Heyvanların insanların mənəvi dünyasında necə əks olduğunu görmək üçün Azərbaycanda, xüsusi ilə də Kiçik Qafqaz ərazisində olan zoonomik yer adları ilə paralellər aparmaq olar.

Toponimik araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan fauna aləmi çoxlu orografik obyekt adlarında əks olunmuşdur. Fauna aləmini əks etdirən heyvanlar iki qrupa-heyvan və quş adlarına bölünür. Zoonomik oronimlər region ərazisindəki heyvanları əks etdirən mənbələrdən biridir. Azərbaycan oronimlər sistemində heyvan adları ilə bağlı toponimlər geniş yayılıb: Qaranquş (Ordubad rayonunda dağ), Gəmiş və ya Camış (Murovdağ silsiləsində ən yüksək zirvə), Təkəlik (Şahbuz rayonunda dağ) və s.

İt adını daşıyan oronimlər aşağıdakılardır: İt qayası (Zəngilan rayonu), İtqırılan dağ (Laçın rayonu), İtvurulan yaylaq (Gədəbəy rayonu), Naxçıvanda isə Taziuçan dağı var .

Son zamanlar Naxçıvanda orta tunc dövrünə aid yeni abidələr aşkar olunmuşdur. Bu abidələrin birinin adı Qurddağdır. Zoonomik toponimlər, qayaüstü təsvirlərin məzmunu Qərbi Azərbaycan ərazisindəki bütün petroqliflərin yaradıcılarının azərbaycanlıların ulu əcdadları olmasına heç bir şübhə yeri qoymur. Məsələn, Zəngəzurda tunc dövrü petroqliflərinin aşkar edildiyi dağ yerli Azərbaycanlı əhalinin dilində Dəvəboynu adlanır. Ermənilər isə bu toponimi dəyişərək “Uxtasar” adlandırsalar da bunun yenə də erməni dilindən tərcüməsi “Dəvə dağı” deməkdir. Beləliklə, heç bir zaman dəvəçiliklə məşğul olmayan ermənilər bu saxta üsulla özgə mədəniyyətini mənimsəməklə məşğuldurlar.

Ümumiyyətlə, heyvan adları ilə əlaqəli toponimlərin çoxluğu hələ qədim zamanlardan heyvandarlığın, maldarlığın Azərbaycan əhalisinin təsərrüfat həyatında mühüm yer tutduğunu göstərir.

Göründüyü kimi zoonomik toponimlər heyvan təsvirləri qədər çoxdur və onlarla səsleşir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində aparılan tədqiqata yekun vurulmuşdur.

Beləliklə, Kiçik Qafqaz ərazisində - Gəmiqayda, Kəlbəcərdə, Qərbi Azərbaycandakı Göyəm dağı, Dəvəboynu ərazisi də daxil olmaqla Zəngəzur qayaüstü təsvir abidələrindəki zoomorf rəsmlər üzrə aparılan tədqiqatlar bir sıra mühüm nəticələrə gəlməyə imkan verir:

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, Kiçik Qafqazın tunc dövrü zoomorf təsvirlərinin təsnifatı və müqayisəli təhlili, həkkedilmə texnikası onları qruplaşdırmağa, ümumi petroqliflər kontekstində elmi informasiya mənbəyi kimi yerini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Zoomorf təsvirlərin təhlili əsasında Azərbaycanın qədim dövr

maldarlıq, ovçuluq təsərrüfatlarının, qədim nəqliyyat vasitələrinin tarixinin müəyyən xüsusiyyətləri şərh edilmişdir. Zoomorf təsvirlər tunc dövründə maldarlıq təsərrüfatında xırda buynuzlu heyvanların üstünlük təşkil etməsi barədə arxeoloji qazıntı məlumatlarını əyani faktlarla bir daha təsdiq edir.

Kiçik Qafqazın zoomorf təsvirlərinin semantikasının təhlili zamanı etnoqrafik mənbələrə, folklor materiallarına müraciət edilmiş və nəticədə qayaüstü təsvirlərlə bu materiallar arasında tarixi bağlılığın olduğu müəyyən edilmişdir. Dissertasiyada zoomorf təsvirlər üzrə aparılan tədqiqatlar bölgənin tunc dövrü əhalisinin mənəvi mədəniyyətinin, heyvan kultu ilə bağlı inanclarının öyrənilməsinə imkan yaratmışdır.

Bütövlükdə, dissertasiyada aparılan araşdırmalar bir daha sübut edir ki, Gəmiqaya, Kəlbəcər və indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan ərazilərində - Zəngəzur, Göyəm dağlarındakı tunc dövrünə aid zoomorf təsvirlər və ümumiyyətlə bütün petroqliflər qədim Azərbaycan mədəniyyətinə məxsus abidələrdir.

**Dissertasiya işinin əsas məzmunu müəllifin aşağıda göstərilən məqalələrində öz əksini tapmışdır:**

1. Qobustanın qayaüstü təsvirlərində heyvanat aləmi. Azərbaycan arxeologiyası jurnalı 2012, № 2. S.21-29.
2. Azərbaycanın qədim petroqliflərində öküz təsvirləri. GDU Elmi xəbərlər № 1, 2014-cü il s.182-187
3. Gəmiqaya və Kəlbəcər qayaüstü təsvirlərində Azərbaycanın dağlıq bölgələrinin heyvanat aləmi. Azərbaycan arxeologiyası jurnalı 2014, № 1. S. 50-56.
4. Petroqliflər, onların coğrafiyası və əhəmiyyəti. AMEA Naxçıvan bölməsi. İncəsənət, dil və ədəbiyyat institutu. Axtarışlar № 2, 2015, s. 155-161.
5. Azərbaycanın yüksək dağlıq ərazilərində Tunc dövrü petroqliflərinin öyrənilməsinə dair.Tarix və onun problemləri № 2, 2015 s.305-309.
6. Kəlbəcər və Qars-Kağızman petroqlifləri. Ümumi və fərqli xüsusiyyətlər. Gəncə Dövlət Universiteti, Elmi xəbərlər jurnalı,2015, №2, s 208-215.
7. Kiçik Qafqazın Tunc dövrü qayaüstü təsvirlərində yırtıcı heyvan kultu və rəsmləri. Qafqaz tarixinin aktual məsələlərinə həsr olunmuş Beynəlxalq konfransın materialları ,Gəncə, 2015-ci il, I hissə , s. 301-305.
8. Azərbaycan tarixinin təbliğində qayaüstü təsvir abidələrinin rolu. Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində muzeylərin rolu V Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, “Elm və təhsil” 2015 s. 143-148
9. Роль петроглифов в изучении материальной культуры Азербайджана в эпоху бронзы (на основе памятников Гемигая и Кялбаджара ). Киев. 2015. Журнал Гилея, с. 187 -191
10. Azərbaycanın Tunc dövrü petroqlifləri. IV Uluslararası türk sanatları, tarihi ve folkloru kongresi. Konya, 2016. s. 57-61.
11. Azərbaycanın Tunc dövrü qayaüstü təsvirlərində yırtıcı heyvan rəsmləri Gənc Alimlərin I beynəlxalq elmi konfransının materialları I hissə.Gəncə 2016.səh.111-115

**Zoomorphic images on the Bronze Age petroglyphs of  
Azerbaijan  
(On the basis of the materials of the Lesser Caucasus)**

**SUMMARY**

In this dissertation introduced for the degree of PhD in history was investigated the Bronze Age zoomorphic petroglyphs of the Lesser Caucasus.

In the “Introduction” is grounded the topicality and chronological framework of the theme, methodological principles and tasks and source database of the research, is specified the level of the theme, and shown the scientific innovation and practical importance of the work.

Chapter I titled as “The archaeological research of the settling history of the Lesser Caucasus plateau and general character of the Bronze Age petroglyphs of the region” deals with links between the settling of the region and emergence of the images.

Chapter II is titled as “The classification of the zoomorphic images of the Lesser Caucasus”. In this chapter, the zoomorphic images - goat, ox, horse, deer etc. are grouped and analyzed comparatively with other archaeological materials.

Chapter II is titled as “The importance of the zoomorphic images in the study of the Bronze Age material culture”. Here is elucidated the role of zoomorphic images in the study of history of cattle-breeding, hunting and transport facilities of the Bronze Age people of Azerbaijan.

Chapter IV is titled as “The importance of the zoomorphic images in the study of the spiritual culture of the Bronze Age people of Azerbaijan”. In this chapter is investigated the animal cult in beliefs of the ancient people of the region and rites associated with animals.

In the “Conclusion” issues arising from the study are summarized.

**Зооморфные изображения эпохи бронзы в петроглифах  
Азербайджана  
(на основе материалов Малого Кавказа)**

**РЕЗЮМЕ**

В диссертации доктора на соискание ученой степени философии по истории исследуются зооморфные изображения Азербайджана эпохи бронзы.

Во «Введении» нашли отражение актуальность, хронология, цели и задачи, источниковедческая база, степень изученности, научная новизна, научно-практическая значимость, апробация и структура диссертации.

В первой главе «Археологическое исследование истории освоения высокогорьев Малого Кавказа и общая характеристика петроглифов региона» исследуются вопросы взаимосвязи освоения территории и появления петроглифов.

Вторая глава «Классификация зооморфных изображений Малого Кавказа» посвящена изучению и сравнительному анализу изображений различных животных.

В третьей главе «Значение зооморфных изображений в изучении материальной культуры Азербайджана периода бронзы» определена роль зооморфных петроглифов в исследовании скотоводческого и охотничьего хозяйств, транспортных средств в эпоху бронзы.

В четвертой главе «Значение зооморфных изображений в изучении духовной культуры населения Азербайджана периода бронзы» на основе зооморфных изображений изучены вопросы культа животных, обряды в связи с животными в древних верованиях исследуемого региона в эпоху бронзы.

В «Заключении» обоснованы выводы, изложенные в диссертации.

Kağız formatı: 60/84 16/1  
Sayı: 100

---

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА  
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ**

---

*на правах рукописи*

**ЭЛЬНУР МУСЛИМ оглу ИМАНОВ**

**ЗООМОРФНЫЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ ЭПОХИ БРОНЗЫ В  
ПЕТРОГЛИФАХ АЗЕРБАЙДЖАНА  
(НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ МАЛОГО КАВКАЗА)**

**Специальность: 5505.02 – Археология**

**А В Т О Р Е Ф Е Р А Т**

**диссертации на соискание ученой степени  
доктора философии по истории**

**БАКУ - 2016**

